

А.А.Қаршығаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

Проф. С.МЫРЗАБЕКОВ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОРФОЭПИЯСЫ ЖАЙЛЫ

Аннотация. Мақалада проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым үлгісін жан-жақты қарастыру керектігі, біріншіден, мәселенің тарихына кеңінен тоқталу; екіншіден, зерттеудің ғылыми аппаратын қалыптастыруға күш салу; үшіншіден, қазақ сөзінің айтылымының фонетикалық негіздемесін жасау; төртіншіден, қазақ сөзінің айтылым сөздігін құрастыру; ең соңында қазақ сөзінің төркін айтылым үлгісін қайта қалыптастыру жолдарын баспа беттерінде үзбей насихаттау керектігі жайында сөз қозғайды.

Тірек сөздер: айтылым, артикуляция, радиодикторлар, орфоэпиялық сөздік, ерін үндестігі, тоғысыңқы, тербеліңкі, тербелімді, тілдік құбылыс, айырым белгі.

А.А.Қаршығаева

младший научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, к.ф.н.

**ПРОФЕССОР С.МЫРЗАБЕКОВ ОБ ОРФОЭПИИ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. В статье проф. С. Мырзабеков отметил, что необходимо всесторонне рассмотреть модель произношения казахского слова, во-первых, нужно подробно остановиться на истории проблемы; во-вторых, приложить усилия для формирования научного аппарата исследования; в-третьих, создать фонетическое обоснование произношения казахского слова; в-четвертых, составить орфоэпический словарь казахского языка; наконец, необходимо постоянно пропагандировать в прессе способы восстановления первоначального произношения казахского слова.

Ключевые слова: орфоэпия, артикуляция, радиодикторы, орфоэпический словарь, губной сингармонизм, слабое колебание голосовых связок, полудолебание голосовых связок, полное колебание голосовых связок, языковое явление, знак различия.

A. A. Karshygaeva

Junior Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Candidate of Philology

**PROFESSOR S. MYRZABEKOV ON THE ORTHOEPY OF THE KAZAKH
LANGUAGE**

Annotation. In the article, prof. S. Myrzabekov noted that it is necessary to comprehensively consider the model of pronunciation of the Kazakh word, first, it is necessary to dwell in detail on the history of the problem; secondly, to make efforts to form the scientific apparatus of research; thirdly, to create a phonetic justification for the pronunciation of the Kazakh word; fourth, to compile an orthoepic dictionary of the Kazakh language; finally, it is necessary to constantly

promote in the press the ways to restore the original pronunciation of the Kazakh word.

Keywords: orthoepy, articulation, radio speakers, orthoepic dictionary, labial synharmonism, weak oscillation of the vocal cords, semi-oscillation of the vocal cords, complete oscillation of the vocal cords, language phenomenon, sign of distinction.

Қазақ тілі фонетикасында көпке дейін сөздің айтылымына (орфоэпиясына) арнайы мән берілмей келді. «Фонетика» пән ретінде негізінен сөздің жазылымын ғана қамтып отырды. Тіпті дыбыстардың артикуляциялық сипаттамасының өзі жазу үлгісіне қағысты ғана айтылатын, басқаша айтқанда, әріпке тән дыбыстың артикуляциясы сөз болатын. Ал оның орфоэпиялық жағы болса, кейде ескеріліп, кейде ескерілмей қала берді. Ескерілген күнде оқулықтың ең соңында жартыкеш ереже мен мысалдар түрінде ілініп қана тұрды. Оның өзі қазақ тілінің айтылым жүйесі жайлы толық мәлімет бере алмады. Тілдің орфоэпиялық үлгісі оқулықтың өн бойын түгел қамтып отыру керектігі ескерілмеді. Сондықтан да сөз құрамындағы дыбыстардың таңбасының оқыту бағдары оның айтылымы емес, жазылымы болды. Соның нәтижесінде оқулықтар мен оқу-құралдарында «дыбыс» дегеннен гөрі, «әріп» деген жиі кездеседі. Қазақ тілі пәнінің мұғалімдерінің өзі «дыбыс» дегеннің орнына «әріп» деп сөйлейді. Мұның өзі оқыту үстінде сөздің дыбыстық үлгісі ескерілмей, көбінесе жазылым бейнесінің басым болуына әкеліп соқты. Бірлі-жарым шыққан орфоэпиялық сөздіктер [1; 2; 3] қосалқы құрал ретінде қала берді. Аталған сөздіктер міндетті оқу-құралы ретінде пайдаланылмағандықтан, көпке таныс болмады, оларды пайдалану ретін де көпшілік оқырман біле бермеді. Мектепте болсын, қазақ тілінің мамандарын дайындап жатқан жоғары оқу орындарында болсын ол сөздіктердің қажеттілігі шамалы болып қалды. Ал қазақ тілінің орфоэпиясына тікелей тәуелді теле- және радиодикторлар, әртістер мен әншілер болса, орфоэпиялық сөздіктерден тіптен бейхабар жатты.

Осының бәрінің тікелей нәтижесі ретінде ұрпақ ауысқан сайын қазақ сөзінің айтылымы жазудың жетегінде кете берді, яғни «қалай жазылса, солай оқу» [4] тұрақты дағдыға айналды, сөйтіп жазу үлгісі қазіргі ұрпақ тілінде жалған «әдеби» нормаға айналып кетті.

Қазақ сөзінің айтылым жүйесіндегі мұндай теріс өзгерістер тіл мамандарын ойлантпай қойған жоқ. Солардың бірі «...қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі және өзіндік қасиетімен жазылуы, айтылуы жөнінде зерттеп, зерделеп, мақалалар жариялап, ғылыми еңбектер жазып, қоғамдық ойға қозғау салуға күш-жігер жұмсаумен болған...» [5] проф. С.Мырзабеков [6] еді.

Проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым үлгісін жан-жақты қарастырды: біріншіден, мәселенің тарихына кеңінен тоқталды; екіншіден, зерттеудің ғылыми аппаратын қалыптастыруға күш салды; үшіншіден, қазақ сөзінің айтылымының фонетикалық негіздемесін жасады; төртіншіден, қазақ сөзінің айтылым сөздігін құрастырды; ең соңында қазақ сөзінің төркін айтылым үлгісін қайта қалыптастыру жолдарын баспа беттерінде үзбей насихаттаумен болды.

Проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым тұрқы қандай болу керектігін көрсе-тетін дәлелді сөзді кезінде қазақ сөздерін қалай естісе, сол күйінде жазып алған П.М.Мелиоранский [төрөлөрдүң], Н.И.Ильминский [ауұз, ауұтқұ], Радлов [әуө, жолаушұ] т.б. еңбектерінен табады.

Бір кездегі ерін үндестігінің дәл осылай айтылған үлгісінің енді келіп бұзылып бара жатқанын, тіптен бұзылып қана емес, жойылып бара жатқанын көріп отырған ғалымның «Ғасырлар бойы айтудың нәтижесінде қалыптасқан ерін үндестігі жазудан теперіш көріп, жойылып кетудің аз-ақ алдында тұр» [6,12] деп дабыл қағуы тегін емес.

«Кемеңгер Ақыметтің кең өлшеп, келістіріп пішкен жазуында (емлесінде) мүлт

кеткен бір жер болса, ол – ерін үндестігі» [6,11],– дей келіп, проф. С.Мырзабеков: «Ерін үндестігі – сөздің құрамындағы дыбыстардың еріннің қызметіне қарай үйлесіп тұруы. . . Мұны Ақымет жақсы біледі. Сөйте тұрып, еріндіктер (о, ө, ұ, ү) «бас буыннан басқасында келмейді, бас буыннан басқасын сүймейді» [7,142].– деп жазуда қаңтарып қойды. Қалған буындарда айтыла ма, айтылмай ма, ол да белгісіз. Халел де мұны айналып өтеді. Бұл жөнінде пікір айтушылар оны «көнерген», «өлген» заңдар қатарына жатқызады» [6,11]. Шындығында, зерттеушілер қазақ тіліндегі ерін үндестігін бүгінгі бар фонетикалық құбылыстардың қатарына жатқызбайды. Ары кеткенде «екінші буыннан кейін кездеспейді» деген қорытынды жасайды. Шын мәнінде, бүгінгі ұрпақ тіліне құлақ салатын болсақ, тіптен екінші буыннан да табу қиын. Өйткені ән сөзінің ішінде жиі кездесетін *жүрөк* сөзінің орнына *жүрек* дегенде күнде естіп жүрміз. Сөйтіп сөздің еріндік айтылым үлгісінен ешбір белгі қалмаған. Бұрынғы ғұламалар ескертіп, проф. С.Мырзабеков секілді бүгінгі тілге жанашыр мамандар дабыл қағып, уайым жеп жатқан тілдің нақты жағдайы осындай. Жазба тілдің әсері деп осыны айтуға болады.

Тілдегі сөздердің ауызекі төл айтылым үлгілеріне жазудың ықпалын кезінде-ақ байқаған Х.Досмұхамедұлының «Елдің тілінің бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жол басшы болады. . . Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды» [8,91] деген көреген сөзінің нәтижесін бүгін бәріміз көріп отырмыз. Проф. С.Мырзабеков айтқан *ұлы заңның* арқауы сетінеп барады. Оның тағы бір басты себебін ғалым өзіміз сол күйінде бұлжытпай алып отырған және одан әзірге құтылуды ойламай отырған орыс тілінің емлесінен көреді. «Тілдің ауанына қарамай, хариітін, емленің ауанына бұрып, тілдің көркін бұзған, әдеби тілмен жазамыз деп, жат тілмен жазып, өз тілінен айырылған басқа түріктердің ізіне түсіп, тілімізді аздырғанымызды мақұл көрмейді» [7,399] деген өзі кемеңгер атаған А.Байтұрсынұлының сөзіне арқа сүйейді.

Проф. С.Мырзабеков ендігі жерде жазба тілдің жазба әсерін жазба жолмен ғана жөндеуге болатынын дұрыс түсініп, орфоэпиялық сөздіктер құрастыруды қолға алғанын көреміз. Осыған орай ол: «Жазуда жасандылық болмай тұрмайды. Халық тілі өзінің ұлы заңдарының негізінде дамиды. Ұлы заңдардан туатын айту нормаларын айтылым сөздігі анықтап, айшықтап беруге тиіс» [6,12] – дейді. Бұл жерде ғалым емеурін танытып отырған үш нәрсені аңғарамыз: бірінші, жазу бар жағынан сайлы болып шыға бермейді, яғни оған белгілі бір шарттылық тән болады; екінші, ғылымда *іргелі* (фундаментал) деп аталатын тіл заңдылықтарын *ұлы заң* деп отыр, ондағы айтпағы – тілдің тірегі болатын ережелердің аса маңызды екенін, оны айналып өтуге болмайтынын, мүмкіндігінше жазудың жетегінде жіберуге болмайтынын ескерту; үшінші, жазуда кеткен шарттылықтарды реттеп отыратын тек айтылым сөздіктер болады. Ендеше айтылым сөздіктер қосалқы құрал деңгейінде ғана қалып қоймай, күнделікті қолдан түспейтін сілттеме құрал, барлық мектеп пен жоғары оқу орындарында міндетті пән болуға тиіс. Сөздің, сөз тіркестерінің қазақ тілінде сөйлеушілердің бәріне тән ортақ төл айтылым үлгісін қалыптастырудың бір ғана жолы осы болмақ.

Жоғарыда қолымызда бар орфоэпиялық сөздіктердің оқу орындарында іске аспай келе жатқандығын айттық. Проф. С.Мырзабековтың пайымдауынша, «Әзірге жарық көрген орфоэпиялық сөздіктер оқулықтарда айтылатын қағидаларға қарайлап, содан ұзай алмай жүр. Тіл, ерін үндестігінің үні шықпай қалуда. *Төбе* сияқты сөздердегі *б*-ны *в* етіп әлек. Содан да біз оларды аудиторияда пайдалана бермейміз» [6,12-13] болып шығады. Ғалым бұл жерде не оқулықтарда, не оқу бағдарламаларында, не бұрынғы орфоэпиялық сөздіктерде ескерілмей келе жатқан жайды дұрыс аңғарып отыр. Ол – сөз құрамындағы

әрбір дыбыстың сөйлеу үстіндегі артикуляциялық түрленімі. Дыбыстың негізгі артикуляциясы бар, оның тілдегі қалпы барлық уақытта тұрақты болады. Дыбыстың жеке тұрған кезіндегі артикуляциялық сипаттамасы бір басқа да, оның мәтін (сөз) құрамындағы артикуляциялық сипаттамасы бір түрлі болып келеді. Ендеше жоғарыдағы *б* дауысының негізгі артикуляциялық сипаттамасы «Б дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай ерін-ерінді дауыссыз дыбыс болып табылады. Б дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз дыбыс болып табылады. Б дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай ұяң (тербелінкі) дауыссыз дыбыс болып табылады. Жасалым белгілері: ерін-ерінді, тоғысыңқы, ұяң дауыссыз дыбыс» [9,23]. Сонда дауыссыздың жеке тұрғандағы жасалу тәсіліне қатысты негізгі белгісі *қос еріннің өзара тоғысуы* болып шығады. Ал дауыссыз мәтін құрамында, керісінше, *қос еріннің өзара жуысуы* арқылы жасалады. Сонда бір дыбыс екі фонетикалық жағдайда екі түрлі айтылады. Мұның қазақ тілінің әдеби айтылым нормасына еш қайшылығы жоқ. Керісінше сөздің айтылымы табиғи естіледі. Алайда оқулықтарда дауыссыздың негізгі артикуляциясы дұрыс берілгенімен, оның мәтін құрамындағы артикуляциясы дұрыс анықталмаған. Сондықтан да оны орыс тілінің *в* дауыссызымен жаңсақ алмастырып жүр. Орыс тіліндегі *в* дауыссыз дыбысының жасалу тәсілі тіс пен еріннің жуысуы арқылы жасалады. Ендеше ол екеуін өзара еш салыстыруға болмайды. Өйткені қазақтың *төбе* сөзін [*төве*] деп транскрипциялауға еш болмайды. Біріншіден, дауыссыздың артикуляциясы дұрыс беріліп отырған жоқ (ерін-еріндік артикуляция тіс-еріндік артикуляциямен алмасып кетіп отыр), екіншіден, орыс тілінен хабардар қазақ оқырманы сөзді бұзып оқиды.

Ғалымның орфографиялық сөздіктерді «аудиторияда пайдалана бермейміз» деуінің басты себебі де осында жатыр. Өйткені сөздің келтірілген орфографиялық үлгісі қазақ сөзінің айтылым заңдылықтарына кереғар келеді.

Қазақ тілінің дыбыс құрамындағы кірме дыбыстардың орны бөлек екеніне ғалым қатты көңіл бөліп отырған. Тіптен, әбден қалыптасып, көз үйреніп кеткен, сөйтіп орфографиялық үлгісімен жазылып келе жатқан Байтұрсынұлының «*Ахмет*» деп жуысыңқы *х* дауыссызы арқылы жазылып келген атын «*Ақымет*» [6,7] деп тоғысыңқы *қ* дауыссызы арқылы жазып кетті. Мұндағы ғалым ойы араб-парсы тілінен келген *х* дауыссыз дыбысына тән әріптен құтылу болса керек. Жалпы С.Мырзабеков тілдік құбылыстарға статистика тұрғысынан қарауға әрқашан үлкен мән беріп отырған. Өйткені зерттеу әдісі ретінде статистиканың мәні зор. Мысалы, «Қазіргі қазақ тілінде тіл үндестігіне күндес 150-ге жуық араб-парсы сөздері бар. Көзін жазумен ашқан жұрт оларды жазылуынан айнытпай айтып жүр. Ал ана үні құлағында қалған ересектер арасында (бұлар аз) оларды бірыңғай жуан (арқа жақ), не бірыңғай жіңішке (түстік жақ) айтатындар әлі бар [6,10] деген нақты сандық мәлімет келтіреді. Сонда қазақ тіліндегі араб-парсы тілдерінен енген сингармонизмге айтылымы кереғар 150 сөз аз ба, көп пе? Қазақ тілінің жалпы лексикалық қоры тұрғысынан алсақ, түк емес. Алайда, сингармонизм тұрғысынан алатын болсақ, онда сингармонизмнің айтылым тұрпатын бұзып тұрған бір сөз болса да көп. Бірғана *қайтпін* сөзін бөле қарап отырғандығын да содан деп түсіну керек: «Ата заңға көнбей жүрген бір ғана төл сөзіміз бар. Ол қайтпін дейтін кіріккен түбір. Айтуда қайтпін немесе кәйтпін болса керек еді, алайда жазу жеңіп кетті» [6,10].

Мұндағы проф. С.Мырзабековтың айтайын деп отырғаны жазу тілдің айтылым үлгісінің көрінісі болу керек, жазу айтылымнан алшақтап кетпеу керек деген екенін түсіну қиын емес.

Зерттелімнің ғылыми аппаратына байланысты орфография мен орфоэпия тер-

миндерінің төркінін талдай келіп, «Қазақтың өз сөзімен орфоэпияны – айтылым, орфографияны– жазылым түрде қалыптастырған жөн» [6, 3] деген ұсыныс жасайды.

Қорыға келгенде, проф. С.Мырзабеков арнайы көтеріп кеткен қазақ орфоэпиясы қазақ тілі мен қазақ тілі білімінің бүгінгі зәру мәселесіне айналып отыр. Оның шешімі тек орфоэпиялық сөздіктер шығарумен, сондай-ақ бірлі-жарым тіл жанашырларының жан айқайымен шектелмей, «жалпыхалықтық» шара болса керек. Қазақ тілінің орфоэпиясы міндетті пән ретінде қабылданып, жүйелі түрде мектеп пен жоғары оқу орындарында өтілу керек, ол үшін алдымен мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының оқытушылары дайын болу керек. Ендеше алдымен олардың «орфоэпиялық сауатын» ашудан бастауға тура келеді. Осы бір жалпыхалықтық ғылыми-әдістемелік шараның бастамасы ретінде жақында жарық көрген академиялық айтылым сөздікті атап өткен жөн [10].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 16 б.
- [2] Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Мектеп, 1981. 120 б.
- [3] Серғалиев М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1996. 146 б.
- [4] Сыздықова Р. Сөз сазы. Алматы: Ғылым, 1983. 45 б.
- [5] Мырзабектен С. Өзіме өгей өз тілім // Қазақ әдебиеті, 30.07.04. 8 б.
- [6] Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. 77 б.
- [7] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. 173 б.
- [8] Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алматы: Ана тілі, 1998. 108 б.
- [9] Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 47 б.
- [10] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. 44 б.